

Kino dilində idarə əlaqəsi haqqında**Fizuli Mustafayev**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İstututu. Azərbaycan.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Annotasiya. Məqalə kino dilində idarə əlaqəsinə həsr olunub. Kino dilində idarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. Idarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmali olur.

Araşdırmaqlara görə, kino dilində idarə əlaqəsi ilə yaranan birləşmələrin tabe edən tərəfi başlıca olaraq feillərdən ibarət olur. Bu da feilin öz xüsusiyyətindən irəli golur.

Məqalədə feillərin idarə əlaqəli söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi işlənməsindən bəhs edərək, feillərdəki təsirliklilik və təsirsizlik kateqoriyası ən vacib coğħətlərdən biri kimi qarşıda durur. Bu kateqoriya feilləri bütün növ şəkillərdə saxlandığını görə, bütün feillər istisnasız olaraq, başqa sözləri idarə edə bilir.

Qeyd edilir ki, kino dilində idarə əlaqəsində təsirliklilik və təsirsizlik kateqoriyası mühüm əhəmiyyətə malik olduğuna görə, feilin bu kateqoriya ilə əlaqədar olan bütün daxili dəyişmələri idarə əlaqəsinə təsir göstərir və bu birləşmələrin xarakterini dəyişdirir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində feilin qəbul etdiyi sözdəyişdirici şəkilçilər, eləcə də forma şəkilçiləri onun idarə etməsində heç bir rol oynamır, cüntki idarə əlaqəsində feilin xarici görünüşü, forması deyil, daxili cəhəti, mənəsi həlliəcidi əhəmiyyətə malikdir.

Məqalədə uyğun əsərlər, monoqrafiyalar və maraqlı filmlərdən nümunələr kifayət qədər istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: sifat, say, idarə əlaqəsi, feil növü, məsdər, qrammatik əlaqə

Məqalə tarixi: 2022.09.11. - gəndərib - 11.09.2022. - qəbul edilib

About management communication in the language of cinema**Fizuli Mustafayev**

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Abstract. The article is devoted to management communication in the language of cinema. In movie terms, a governing relationship is between the sides of the underlying object and the relational relationships. The main feature of administrative relations is that the subordinate clause must be in one form or another at the request of the subordinate clause.

According to research, in the language of cinema, the subordinate part of the connections formed by control relations consists mainly of verbs. This is due to the nature of the verb.

In the article, when discussing the use of verbs as the main aspect of managerial phrases, the category of efficiency and inefficiency in verbs is one of the most important aspects. Since this category is stored in all types of verbs, all verbs can handle other words without exception.

It is noted that in the language of cinema, the category of effectiveness and inefficiency is important in management relations, therefore, all internal changes in the verb related to this category affect management relations and change the nature of these combinations.

In general, the modifier suffixes of the verb in the Azerbaijani language, as well as the form suffixes, do not play any role in its management, because in management relations, the appearance, not the form, but the internal aspect, the meaning is key.

The article uses relevant works, monographs and interesting films.

Keywords: adjective, number, management connection, verb type, infinitive, grammatical connection

Giriş / Introduction

Kino dilində idarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. Idarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmali olur. Idarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan, bu əlaqə arasında yaranan birləşmələrin tabe tərəfi hallana bilən, yəni substantiv, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlər dən ibarət olur, hallana bilməyən sözlər heç vaxt bu birləşmələrin tabe tərəfi kimi çıxış edə bilmir.

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası, əsasən, ismə məxsusdur. Əvvəzliliklər də, müəyyən fərqli

ləri olsa da, isimlər kimi hallana bilir. Sifət və say hallanarkən onlarda isimlik xüsusiyyəti meydana çıxır və onlar substantivləşir. Məsdər isə feilin adı olub bir sira feili xüsusiyyətlərə malik olsa da, ad bildirməsi onu isimlərə yaxınlaşdırır və məsdər də isim kimi hallanır. Feillərin bir növü olan feili sifətlərdə sıfətə məxsus xüsusiyyətlər olduğu üçün onlar da substantivləşərək hallana bilir, deməli, onlar da başqa sözlər vasitəsilə idarə oluna bilir. Kino dilində bəzi zərflər də ismin hal şəkilçilərini qəbul edərək başqa sözlər vasitəsilə idarə olunur.

Əsas hissə / Main Part

"Küçələrə su sapmışəm" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiysi, 2004.

"Əsəd: – Başlaaa!

Mustafa: – Elə yox. Şəhərdə yaşamaq keçir könlünüzdən? Bu, nə təhər oynamaqdır? Utanmayın, bəs dəqiqəlik işdi. Ürəklə oynayın! Elə bilin ki, toydasız”.

"Bəyin oğurlanması" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiysi, 1984.

b) əvəzliliklərin idarə olunması.

“Nazi: – Məni dinləmək lazımdır. Cırkli palpatlarını yüksərdir gətir, yuyum. Yəqin çoxdandır çimmişən.

Bağır: – Kür yaxınmadı”.

“Qoca palidin nağılı” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiysi, 1984.

"Solmaz: – Görürsan ki, o birisinin səndən zəhləsi gedir, sənə baxmaq istəmir. Onda çəkil qırqda dur".

"Dərs" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2015.

"Aktyor: – Abbas Mirzənin İran konsuluyla yaxın dostluq əlaqəsi var idi. Tez-tez görüsürdülər. Hər zaman biziən uzaqlaşmaq idi fikri".

"Cavid ömrü" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2007.

c) sifətlərin idarə olunması.

"Galin: – Sən qayitmusan? Niyə qayıtdın? Nə istayırsən? Doğrusunu demək lazımdır.

Kamran: – Gəlmışəm gəlinlik donuna mübarək deym".

"Ölə qol-boyun" bədii filmi. "Debüüt" Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası, 2001.

"Anar: – Yox, Leyla, heç nə?

Leyla: – İstayırsən danışım halvanı necə bishirirəm?

Anar: – Danış! Yaxşını pisdən ayırməq mənim işimdir".

"Ev" bədii filmi. "Dərviş" Prodüser Mərkəzi, 2006.

"Dursun: – Aeroportun yaxınlığında qəsəbə yadindadır? Ordun hamını köçürüdübələr.

Malik: – Düşmənə nifrat etmək üçün əlavə şəhəde ehtiyac yoxdur".

"Arxada qalmış gələcək" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2005.

ç) sayların idarə olunması.

"Səslər: – Adə, yanında quş da var ki.

Rasim: – Bəli, beşdən üçü çıxməq fikrindəyəm... Tapşır, onlara dəyməsinlər.

Əskər: – Oldu".

"Sarı gəlin" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1998.

"Voronin: – Düz iyirmi metr qalmışdır, yoldaş kiçik leytenant. Birinciləri mükafatlandırmaq lazımdır.

Məmmədov: – Sakit!..

Popov: – Baş üstü!"

"Sovet pəhləvani" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1942.

"Tahir: – Boş-boş danışma. Sevgi adamı kor eləyir.

Nərim: – Çoxu saxlamaq, azz aparmaq. Yəni "çox" dediyim "sevgi"dir.

"Tahir: – Sən heç nə qanmırısan. Sevgisiz həyat yoxdur".

"Yalancıclar" bədii filmi. "AGFİA" Buta-film, 2008.

d) məsədlərin idarə olunması.

"Oruc: – Müharibədə olmusuz?

Pasiyent: – Vidalaslaşmağa getmək istərkən saxladılar.

"Oruc: – Gecələr necə yatırsınız?"

"Tilsim" bədii filmi. "Film" Prodüser Mərkəzi, 2005.

Axund Ələsgər: – Çok mütəşəkkiləm, ağa. Amma Mirza Şəfi bu cavabı yoldan çıxardı. Məsləhət elədi ki, ruhani olmasın. Yazmağı öyrənmək lazımdır.

"Sabahın elçisi" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2010.

"Akşad: – Ey bəni-adəm, ey bəxt ulduzunu axtaran Qarib! Yeter bu qədər qəm yedin. Sənin bəxt ulduzun mənim əlimddədir. Yaxın gel!.. Ha-ha-ha!... Oxumaqdan qayıtmaq istəməyən uşaqlara bənzəyirsən!"

"Qərib cinlər diyarında" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1977.

e) feili sifətlərin idarə olunması.

"Əziz: – Kimdi, o məni hardan tanıır?

Cəlil: – Oynayanlara baxmaq istəyen.

Əziz: – Sən məni tanıırsan, bu yaxşılığı elədin!

Cəlil: Sən Allah qonağısan".

"Neft və milyonlar səltənatında" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1982.

Dayısı: – Hə, Cəmil gəldi, idicə xanəndəni pərdə-pərdə aşağı endirəcək.

I səs: – Danişanı dirləmək mədəniyyətdir.

II səs: – Ona dil qaytarmaq olar?"

"Üzeyir ömrü" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1983.

"Rüstəm: – Ədə, Qaraş, bura gəl. Mayanı apar "Qızıl Bayraq" a, tez qayıt. İsləyənə mane olmaq olmaz".

"Böyük dayaq" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1962.

ə) zərfərin idarə olunması.

"Voronin: – Səksən metr..."

Əsgər: – Altıñış metr!

Məmmədov: – Sakit, ezişlərim! Geriya dönmək olmaz. Axır, onlar əlimizdən hara qacaqlar?"

"Sovet pəhləvani" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1942.

"Rafael: – Yemək gotirin.

Rasim: – Qanın niyə qaradır?

Rafael: – Eh, qara olacaq da... Uzaqda yaşa-mağ məni cana gotirib. Kişi gəlməmişdi, soni soruştı. Dedim ki, golub kəşfiyyata, danlıdı məni?"

"Sarı gəlin" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1998.

"Dursun: – Hər tərəf minaləmib. Yuxarıdan enmək lazımdır. Küçənin başındakı məktəbə qədər dəhliz açdım. Budur, xəritədə göstərilib. Minasız dəhliz budur".

"Arxada qalmış gələcək" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2005.

Kino dilində idarə əlaqəsi ilə yaranan birləşmələrin tabe edən tərəfi, əsasən və başlıca olaraq, feillərdən ibarət olur. Bu da feilin öz xüsusiyyətindən meydana gəlir. Belə ki, feil iş, hal və hərəkət bildirdən bir nitq hissəsidir. Hər bir iş, hal və hərəkət işə müəyyən obyektdən görlür və yaxud obyektdən məkanla əlaqədar olur. İkinci tərəfdən, feildə təsir kateqoriyası vardır. Bu xüsusiyyətlər feile imkan verir ki, o, cümlə daxilində öz ətrafına müxtəlif sözərək feili birləşmələr yaratsın. Belə feil bir-birləşmələrdən feil özü əsas, apancı olur, onun ətrafında toplanmış sözərələr işə həmin feili bu və ya başqa cəhdətdən izah edir. Feil ətrafına toplanan sözərələr əksəriyyəti məhz idarə əlaqəsi ilə ona bağlanır. Bunular idarə əlaqəsində feilin nə qədər şəhəriyyəti rolə malik olduğunu göstərir. Lakin bu o demək deyildir ki, başqa nitq hissələri idarə edə bilməzlər və yaxud idarə etmək ancaq feilə məxsusdur. Qeyd edilməlidir ki, bir sıra başqa nitq hissələri də idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, Mən məktəbdə növbətçi-yam cümləsindəki məktəbdə sözü isimlə (növbətçi-yam), tələbələrdən beşi birləşməsindəki tələbələrdən sözü söyle, onların yaxşısı birləşməsindəki onların sözü sıfırla idarə olunmuşdur. ("Buta" bədii filmi). Bunlar göstərir ki, feil olmayan nitq hissələri də idarə əlaqəsində aparıcı söz kimini çıxış edə bilər, lakin bunların idarəetmə qabiliyyəti feillərə nisbətən çox zəifdir.

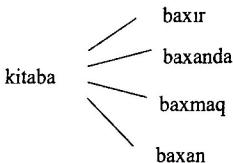
Feillərlə idarə. Feillərin idarə əlaqəli söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi işlənməsindən bəhs edərək, feillərdəki təsirliklilik və təsirsizlik kateqoriyası on vacib cəhətlərdən biri kimi qarşıda dayanır. Bu kateqoriya feillərin bütün növbət şəkildəndə saxlandığına görə, bütün feillər istisnasız olaraq, başqa sözərələr idarə edə bilir. Hətta feildən düzəlib başqa nitq hissələrinə daxil olan sözərələr də, əgər onlar bu kateqoriyanın izləşməsini tamamilə itirməmişlərə, feil kimi idarə edə bilir. Kino dilində feillərin təsirli və təsirsiz olması onların söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi çıxış etməsində, bu və ya digər halla işlənə bilməsində müəyyən rol oynayır. Məlumdur ki, bütün feillər ismin bu və ya digər hali ilə eyni dərəcədə əlaqə saxlaya bilmir, eləcə də bir feil ismin bütün halları ilə əlaqə saxlamaya qadir olmaya bilər. Məsələn, almaq feili birinci növbədə, ismin təsirlik halını tələb etdiyi haldə, baxmaq feili isə ismin yönük halını, getmək feili ismin çıxışlı və yönük hallarını tələb edir. Bu feillər başqa hallarda da işlənə bilər, məsələn, almaq feili eyni zamanda yönük, yerlik, çıxışlı hallarını da idarə edə bilər. Eləcə də baxmaq feili yönük haldan başqa, yerlik, çıxışlı hallarda da işlənə bilər. Daha çox hali idarə etmək və daha ciddi təsir qüvvəsinə malik olmaq nöqtəyə-nəzərində təsirli feillər xüsusiyyətini təskil edir və təsirsiz feillərdən fərqlənir. Təsirli feillərin əsas idarə obyekti ismin təsirlik halıdır, bununla belə, təsirli feillər ismin yönük, yerlik, çıxışlı hallarını da idarə edə bilir. Təsirsiz hal təsirsiz feillərin əsas idarə obyekti ola bilmir, təsirsiz feillər ismin yönük, yerlik və çıxışlı halları ilə işlənir, bu feillərin təsirlik hala işlənməsinə çox təsadüfi hallarda rast gəlmək olur.

Kino dilinin idarə əlaqəsində təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göra, feilin bu kateqoriya ilə əlaqədar olan bütün daxili dəyişmələri idarə əlaqəsinə təsir göstərir və birləşmənin xarakterini doğsudur. Məsələn, məktubu yazmaq birləşməsindəki tələbələrdən sözü söyle, onların yaxşısı birləşməsindəki onların sözü sıfırla idarə olunmuşdur. ("Buta" bədii filmi). Feilin məlum növbədə olan yazmaq feili ismin təsirlik halını idarə edərək, məktubu yazmaq birləşməsini yarada bilirsa, feilin məlum növbədəki yazılıma feili belə bir birləşmə yarada bilmir. Yaxud məlum növbədəki yumaq feili ismin təsirlik halını tələb edərək onu idarə edə bildiyi halda, qayıdış növbədəki yuyunmaq

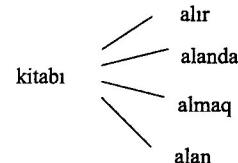
feili ismin təsirlik halını idarə edə bilmir. Təsirli feillərdən emələ gələn qarşılıqlı növdə də bələ xüsusiyyət vardır. Feilin bu növündə də məc-hul və qayıdış növləri kimi, təsirli feillər təsir-sizləşdiyi üçün onların idarəetmə xüsusiyyəti də dəyişir.

Feilda olan bütün başqa dəyişmələr – şəxs və zamana görə dəyişmək, təsdiq və ya inkar olmaq, şəkillər üzrə dəyişmək və s. feilin bir feil olaraq idarəetmə xüsusiyyətini dəyişdirir. Başqa dillərdə bəzən feillərin belə dəyişmələri də feilin idarə etməsinə təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində feilin qəbul etdiyi sözdəyisidirici şəkilçilər, eləcə də forma şəkilçiləri onun idarə etməsində heç bir rol oynamır, çünki idarə əlaqəsində feilin xarici görünüşü, forması deyil, daxili cəhəti, mənası həllədici əhəmiyyətə malikdir. Müqayisə edək: *kitabi oxumaq – kitabı oxuyan – kitabı oxuyanda – kitabı oxuyur*.

Bir qayda olaraq, Azərbaycan dilində feiller ismin dörd halını – yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Bu hallar, birinci növbədə, feillərin tələbi ilə reallaşır. Bu dörd hali idarə etməklə təsriflənən feil, feili bağlama, məsədər və feili sıfətlər arasında heç bir fərqli görünür. Burada yalnız birləşmənin xarici cəhətində fərqlərlə qarşılaşır. Təsriflənən feil bu halları işlənib predikativ birləşmə emələ gotidiyi-haldə, feili bağlama, məsədər və feili sıfət qeyri-predikativ birləşmə emələ gotirir. Digər tərəfdən, feili bağlama, məsədər və feili sıfət öz-lərinə məxsus xüsusiyyətlərə malik söz qrupları olduqlarına görə, onların emələ getirdikləri birləşmələrin özü arasında da xarici görkəm, başqa sözlərlə əlaqlılaşmamış qabiliyyəti, eləcə də nitqdəki rolu və manası cəhətdən ciddi fərqlər olacaqdır. Lakin buna baxmayaraq, onların hamisində daxili məna, ismin qeyd edilən halları ilə əlaqə eyni xüsusiyyətdədir:

Bir daha bildirək ki, kino dilində feillər ismin yiyəlik hali ilə əlaqədar olmur və onu idarə etmir. Məlumdur ki, ismin yiyəlik hali ilə əla-qədar olub, onunla birləşdə söz birləşməsi emələ getirən söz özü də mənsəbliyət şəkilçiləri qəbul etməlidir. Məsədlərdə və feili sıfətlərdə feilik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ad bildirmək xüsusiyyətinin olması onları adlara yaxınlaşdırır. Bu xüsusiyyət onların yiyəlik halla işlənməsinə və yiyəlik halını idarə etməsinə imkan yaratır.

Filmldən misallar təqdim edək:

Leyla: – Anar, *quşun uçmağı* məni qorxudur.

Anar: – Qorxma, Leyla, sən sadəcə alışma-mışın.

"Ev" bədii filmi. "Dərvish" Prodüser Mərkəzi, 2006.

"Kamran": – Bilirsən, o səninlə niyə evlənir? Evlənir ki, sən onun qoca ata-anasına qulluqluq edəsən! *Adamin gülməyi* gəlir. O səni atıb gedəcək.

Gəlin: – Heç sən də burda qalmayaqçasan".

"Odla qol-boyun" bədii filmi. "Debüüt" Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası, 2001.

"Abbas Mirza": – Yalandır.

Müstəntiq: – Şahidin sözlərini kəsməyin. *Sə-nin deyəcəyin* sözlər maraqlıdır. Davam et".

"Cavid ömrü" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2007.

"Çınarə": – Deməli, sabah sənin bir oğlanдан xoşun golsa, amma görsən ki, onun səndən xoş galınır, dönbüb gedəcəksən?

Solmaz: – *Onun oxuduğu* kitab maraqlı deyilsə, əlbəttə... Bunu deməkələ nəyə işarə eləyir-sən ki?"

"Dərs" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2005.

Bələliklə, məsədər və feili sıfatın ikili xarak-teri onların idarə əlaqəsindəki fəaliyyət dairəsi-ni genişləndirir və onlar təsriflənən feildən və feili bağlamadan fərqli olaraq dörd hali deyil, beş hali idarə edir. Dörd hali idarəsində onlar feil kimi çıxış edir, bir hali idarəsində isə ad kimi çıxış edirlər və həm də feili idarəyə xas olmayan attributiv əlaqəli birləşmə yaradırlar.

Feil olmayan nitq hissələri ilə idarə barədə. Feil olmayan nitq hissələri ilə idarə dedikdə isim, sıfət, say, əvəzlik, qismən də zərflərin idarə əlaqəsi prosesində tabeedici sözlər kimi çıxış etmələri nəzərdə tutulur. Məsələn, *evin gapısı*, *evin gözəli*, *evin biri*, *evin yuxarısı* birləşmələrinin birincisində *ev* sözünü isim, ikinci-sində sıfət, üçüncüsində say, dördüncüsində isə zərf idarə etmişdir. Kino dilində bu nitq hissələri idarə etmək cəhətdən feilə nisbatən zaif olsalar da və onların idarə etməsinə az-az rast gələsek də, dildəki faktlar əsasında onları öyrənmək, onların bu əsasda yaratdıqları söz birləşmələrinə nəzər salmaq vacib, həm də xeyirlidir. Bu nitq hissələri ismin ancaq yiyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Yiyəlik hali idarə etməkdə bu nitq hissələri daha faıl çıxış edir. Ismin yiyəlik hali, əsasən, bu nitq hissələri ilə idarə olunur. Bələliklə, bu iki cəhət, idarə əlaqəsi nöqtəyi-nəzərindən bu nitq hissələrinin feillərdən ciddi surətdə farqləndirir.

İsimlərlə idarə. İsimlərin əsas idarə obyekti yiyəlik haldır. Bu əsasda yaranan söz birləşmələrində iki əşya arasında münasibət, nisbet ifadə olunur. Yenə bədii filmlərdən misallara müraciət edək:

"Uşaq": – Bunu *qağamın oğlu* göndərib, Nazzı xala. Kababdı.. *Qağam* dedi ki, isti-isti yesin. Deyir Nazlı xala yol galib".

"Qoca paladin nağılı" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

"Əsəd": – *Sənin basın* xarab olub. İş qalib burda. Dəliylə oyun oynayırsan.

Tağı: – *Kəndin adamları* təhqir olunmaz. Sonra inciyeler, birdəfəlik gedərələr".

"Bəyin oğurlanması" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

"Çərkəz": – Müdir de özüm olacağam, kassir də, kaçeqar da, süpürgəci də... *Sənin düşüncələrin* məni maraqlandırırmır".

"*Küçələrə su sapmışım*" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2004.

Göründüyü kimi, bu halda üçüncü növ təyini söz birləşməsi emələ golur. Bu təyini söz birləşmələrinin Azərbaycan dilində genis yayılması və bunların ikinci tərafının, əsasən, isimlə ifadə olunması göstərir ki, yiyəlik halın isimlərlə idarəsi Azərbaycan dilində çox inkişaf etmişdir. Ümumiyyətə, yiyəlik halın idarə olunması bilavasitə isimlərlə əlaqədardır. Başqa nitq hissələri ancaq substantivləşdikdən sonra ismin yiyəlik halını idarə edə bilir.

Digər halların isimlə idarə olunması bir qədər başqa şəkildədir. Burada isim faıl iştirak edə bilmir və nisbatən məhdud çərçivə içərisində çıxış edir. Bunlardan bir çoxu üslub xüsusiyyəti daşıyır və bəzən də feilin düşməsi nəticəsində idarəcilik ismin elinə keçir.

"Tacir": – Bölkəm, indi günah deyil ha. Hər kəs müsni üçün *yürüşə hazırlıq* etməlidir.

Xanəndə: – Məşədi, sən bütün bu meşəni də biza bağışlanan, yenə Cabbar oxuyan vaxt biz ağızımıza açmamıq".

"*Üzeyir ömrü*" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1983.

"Maya": – Və heç bir qüvvə ömrə zinət olaraq onları bir-birindən ayıra bilməz! Ha...

Qaraş: – Ürək, candan mümkündürmü ayrılmış. Ayrılmarıq aləm dağlısa".

"*Böyük dayaq*" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1962.

"*Məmmədov*: – *Çəkdi ordusunu Hitler ölkəsi*. Nemes tab gatırmaz Sovet öündə".

"*Sovet pəhləvani*" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1942.

"Cəlil": – O da bütün məzlmuların Allahıdı.

Papaqlı kişi: – Ona görə də neftçixarının həzəmən gözündə firtına, baxışında qış olur".

"*Neft və milyonlar səltənatında*" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1982.

"*Tahir*: – Nə arzulayırsan? Əsasən yoldaşlardan ayrılmıq dəmi gələndə.

Nərimin: – Alp kurortlarından birində yataqda şam yeməyi yemək. Şamlar. Şampan. Kürü. Kaminda ocaq yansın..."

"*Yalançılar*" bədii filmi. "AGFİA" Butafilm Studiyası, 2008.

"Hacı Həsən": – Ya Şeyx, keç günahımızdan, longımışik, çoxdan gərək hüzurunuzda hazır

olayıdıq. Çünkü keçmişdən yadigar olanlarımızın qaytarırsınız".

"Ölürlər" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1980.

Sifətlər idarə. Sifətlər də isimlər kimi, ismin yiyəlik, yönük və çıxışlıq halları ilə əlaqədar olaraq onları idarə edir.

Filmələr müraciət edək:

"Bakixanov: - Hər bir elmin, hər bir *kitabın məraqqlı�ı* ondadır. Mirzə Şəfi müdrik insandı, Hacı!"

Axund Ələsgər: - Nə deyirəm, gördüm özüనün de ruhani olmağa həvəsi yoxdur".

"Sabahın elçisi" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2010.

"Pasiyent: - İşə bələd olmağını başa düşmədim.

Oruc: - Soruşuram pis yatmırısz ki?"

"Tilsim" bədii filmi. "Film" Prodüser Mərkəzi, 2005.

"Qızın atası: - Bu nadir belə?

Eşqdən məhrum olan adam kimi evdən bu sayaq niyyət çıxırsın? Daha balaca deyilsən axı?"

"Üzeyir ömrü" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1983.

Sifat yiyəlik hali idarə edərkən substantivləşir, yönük, yerlik və çıxışlıq halları idarə edərkən isə ona substantivləşmə getmər və bu halları idarə etmək sifatın öz xüsusiyyətindən irəli gəlir. Buna görə də yiyəlik hala nisbətən, bu halların sifatlı idarə olunmasına daha çox rast gəlmək olur.

Sayırlar idarə. Saylar ismin yiyəlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Azərbaycan dilində sayların yönük hali idarə etməsinə də rast gəlmək olur, lakin bu çox az-az özünü göstərir və bir sistem halında olmur. Məsələn, *birə-beş, mənə çoxdur, sənə az* kimi birləşmələrdə beş, çox, az sayları ismin yönük halını idarə etmişdir, lakin belə birləşmələr təsədüfi hallarda işlədir. Yiyəlik, yerlik və çıxışlıq halların sayıla idarəsinə gəlinəcə, demək olar ki, bununla tez-tez qarşılaşıdırıq.

Sayılar idarə etmək baxımından daha çox sıfətlərə bənzəyir. Onlar da sıfətlər kimi, yiyəlik hali idarə edərkən substantivləşir, başqa halları idarə edərkən isə öz xüsusiyyətini saxlayır, tək-tək hallarda substantivləşir:

"Xəlil: - Qadan alım doxtur, gözlətmə, açığını de, dədəm nə təhərdir? Həç olmasa sağlamığının *beşdə biri* bərpə olunurmۇ?" Ayağının altında ölek, doxtur, bizi başsız qoyma..."

"Küçələrə su səpmışım" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2004.

"Tağı: - Camaatin *beşdə dördünü* kənarlaşdırıq.

"Əsəd: - Əl çək bizdən, bildin? Bura qız paylamağa gəlməmişik".

"Bəyin oğurlanması" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

"Nazlı: - Dədə, sən də ye, *burda çoxdur*.

Bağır: - Mənim mədəm kabab ərimir".

"Qoca palidin nığılı" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

"Çinarə: - Həc nəyə... Sözdü dedim də...

Oktay: - Gözəl, *adamlardan biri* gəlsin. Bu oyun qurtarsın da. Hara gedirən?"

"Dərs" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2015.

"Aktyor: - 1936-cı ilin dekabrında məndən xahiş etdi ki, *beşdən az* adam gələcək. İfşa olunmuş qəddar xalq düşməni. Ruhulla Axundovun "Rusca-türkçə lügət"ini tətip İran səfərinə çatdırırdım..."

"Cavid ömrü" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2007.

"Gelin: - Mən səninlə danışmamalıyam! Əre gedirəm!

Kamran: - Danışığımın *üçdən çox* hissəsi səndən idi. Gəl gedək burdan. İstəyirsən universiteti atımlı!

"Odla qol-boyun" bədii filmi. "Début" Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası, 2001.

Müasir Azərbaycan dilində kəşr saylarının ümumiyyət və nisbətən çoxluq bildirişə hissəsi ismin yerlik halında işlənir və personaj tərəfindən idarə olunur. Grammatik nöqtəyi-nəzərdən və ümumxalq dəmişq dilinin qaydalarına əsasən, belə birləşmələrin təbe olan tərfi ismin çıxışlıq halında olur. Bu zaman kino dilində say başqa bir sözü ismin yerlik halında deyil, çıxışlıq halında idarə edir. Ümumxalq dəmişq dilində və bədii əsərlərin dilində, əsasən, belə işlədirilir.

"Leyla: - Səncə, buna alışmaq olar? *Yüzdən birini* söyle bari?

Anar: - Görürsən ki, mən alışmışam.

Leyla: - Onda qucaqla məni bərk-bərk".

"Ev" bədii filmi. "Dərviş" Prodüser Mərkəzi, 2006.

Müasir Azərbaycan dilində sözlərin zərflər və bəzən də əvəzliklər vasitəsilə idarə olunmasına da təsədüf edilir:

"Malik: - *İşin əvvəlində* iki nöqtə seçmişəm. İki mərtəbəli məktəb. Çardağında iki pəncərə var".

"Arxada qalmış gələcək" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2005.

"Refael: - Ə, nə oldu bəs? Gətirin də yeməyi.

Rasim: - Hırsınlı, özüm cavab verərəm. *Boyadan, ləkədən uzaq* olmaq lazımdır. Ona görə də Samvelnən əlaqə yarat. Ona de ki, onun xanəsi bizi bədi.

"Sarı galin" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1998.

"Karaqanov: - Əclafları amansızcasına qırın, dostlar! Rabitədə *qulaq asanların* hamısı məhv edilmişlidir.

Döyüşçü: - Sol cinahdan arxamıza keçirlər".

"Sovet pəhləvanı" bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1942.

İstər feyllərlə, istərsə də feil olmayan nitq hissələri ilə idarə prosesində yaranan müxtəlif tipli birləşmələr çox zəngin qrammatik məna xüsusiyyətlərinə malikdir.

Qosmali idarə və ya qosmalarla idarə məsələsinə gəldikdə isə "Azərbaycan dilciliyində və ümumiyyətində, türkologiyada çoxdan bəri belə bir fikir hökm sürməkdər ki, qosmalar da müstəqil sözlər kimi başqa sözləri idarə edə bilir" [1, s.66-67], [2, s.296-326], [3, s.388], [4, s.125], [5, s.8]. Bununla əlaqədən olaraq idarə əlaqəsini iki yerə ayıırlar: feyllərlə idarə, qosmalarla idarə. Deməli, qosmalar da, feyllər kimi, müstəqil olaraq ismin bu və ya digər halının formallaşmasında və işlənməsində təbəedici söz

kimi fəal rol oynayır, ismin bu və ya digər halını idarə edir. Buradan belə bir nəticə çıxır: qosma ismin hali ilə işlənərkən əsas - idarəedici söz kimi çıxış edir, isim ona tabe olur, onu aydınlaşdırır. Buradan da başqa bir nəticə çıxır: qosma işləndiyi sözlərlə söz birləşməsi əmələ getirir və birləşmənin tabe edən sözü kimi çıxış edir. Deməli, evə təraf, sonin üçün, evdən ötrü söz birləşmələridir, bu birləşmələrin birinci tərafındakı eva, sənin, evdən sözləri tabe sözlər, tərəf, üçün, ötrü sözləri isə əsas söz, əsas məna verən və tabe edən sözlərdir. Bütün bunları söz birləşmələri haqqında təməni anlayışla heç bir cəhdən əlaqələndirmək mümkün deyildir. Kino dilində tabelilik əlaqələrinin hamisidə, eləcə də idarə əlaqəsində tabe olan söz mərkəzdə dayanmalı, bizim üçün də əsas olan məfhumu ifadə etməli və ona aid olan başqa sözlər onun vasitəsi ilə meydana çıxməlidir. Evə *getmək, kitabi almaq, məktəbdən qayıtmaq* birləşmələrində getmək, almaq, qayıtmaq sözləri diqqət mərkəzdə dayanır, eva, kitabi, məktəbdən sözləri isə onların mənasını aydınlaşdırır, tamamilayır. Lakin demək olarımla evə qədər "birləşməsində" qədər sözü əsas mənəni bildirir, diqqət mərkəzdə dayanır, evə sözü isə bu mənəni aydınlaşdırmaq, tamamlamaq üçün işlədirilir. Bize belə gəlir ki, bu məsələyə tamamilə başqa cəhdən yanaşmaq lazımdır. İsmiñ hallarından və qosmalarından danışarkən "qoşma ismin filan halını tələb edir", "qoşma ismin halını idarə edir" kimi ifadələri kənara qoymalı, "qoşmalar ismin halları ilə işləmir", "filan qoşma filan halda işlənə bilir, yaxud işlənmir" kimi ifadələri əsas götürmək və ifadənin özündə də qoşmanın köməkçi vasitə olduğunu nəzərə çatdırılmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Son olaraq onu demək lazımdır ki, idarə əlaqəli birləşmələrdə qosmaların iştirakı tamamilə başqa məsələdir, evə *getmək* birləşməsində olduğu kimi, evə *kimi getmək* birləşməsində də əsas söz *getməkdir*. Burada qosma məna çalarlığı yaratmaq üçün işlədilmişdir. Eləcə də *oxumağa getmək və oxumaq üçün getmək* birləşmələrinin hər ikisində əsas söz *getməkdir*, bu birləşmədə yuxarıdakından fərqli olaraq, qosma

hal şəkilçisini əvəz etmək üçün işlədilmişdir. Beləliklə, qosmanın işlənməsi zamanı də birləşmənin idarəedici tərəfi əsas nitq hissələrinə aid bir sözə, xüsusi feilla ifadə olunur.

Burada, biz sadəcə olaraq, bilavasıta idarədən və qosmali idarədən danışa bilərik. Əgər idarə əlaqəsində iştirak edən sözlər arasında qosma yoxdursa, bilavasıta idarə, əgər qosma varsa, buna qosmali idarə demək dəha doğru olardı.

Ədəbiyyat / References

1. Дмитриев Н.К. Страны тюркских языков. Москва, 1963.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва, 1962.
3. Современный казахский язык. Алма-ата, 1962.
4. Мәмтәев N. Dilçiliyin osasları. Bakı, 1980.
5. Халилов Р.Ю. Способы синтаксической связи слов в современном азербайджанском языке. Баку, 1981.

Bədii filmlər

1. "Sovet pəhləvani". 1942.
2. "Sarı gəlin". 1998.
3. "Arxada qalmış gələcək". 2005.
4. "Ev". 2005.
5. "Odla qol-boyun". 2001.
6. "Cavid ömrü". 2007.
7. "Dərs". 2015.
8. "Qoca palidin nağılı". 1984.
9. "Bəyin oğurlanması". 1984.
10. "Üzeyir ömrü". 1983.
11. "Tilsim". 2005.
12. "Sabahın elçisi". 2010.
13. "Ölürlər". 1980.
14. "Yalançılar". 2008.
15. "Neft və milyonlar səltənətində". 1982.
16. "Küçələrə su səpmişəm". 2004.
17. "Böyük dayaq". 1962.
18. "Qərib cinlər diyarında". 1977.

Об управлеченческом общении на языке кино

Физули Мустафаев

Доктор философии по филологии

Институт языкоznания имени Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Резюме. Говоря языком кино, управляющая связь – это соединение между сторонами базового объекта и реляционными связями. Основная особенность административных отношений состоит в том, что придаточное предложение должно стоять в той или иной форме по требованию придаточного предложения. Согласно исследованиям, в языке кино подчиненная часть соединений, образованных отношениями управления, состоит в основном из глаголов. Это связано с природой глагола.

В статье при обсуждении использования глаголов как основного аспекта управлеченческих словосочетаний, категория эффективности и неэффективности в глаголах является одним из

наиболее важных аспектов. Поскольку эта категория хранится во всех типах глаголов, все глаголы могут обрабатывать другие слова без исключения.

Отмечается, что на языке кино категория результативности и неэффективности важна в управлеченческих отношениях, поэтому все внутренние изменения глагола, относящиеся к этой категории, влияют на отношения управления и меняют характер этих сочетаний.

В общем, суффиксы-модификаторы глагола в азербайджанском языке, а также суффиксы формы не играют никакой роли в его управлении, потому что в управлеченческих отношениях внешний вид, не форма, а внутренний аспект, значение ключевой.

В статье использованы соответствующие работы, монографии и интересные фильмы.
Ключевые слова: прилагательное, число, управлеченческое общение, тип глагола, инфинитив, грамматическая связь